
ИСТОРИЯ БЕЛАРУСИ

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

BEARUSIAN HISTORY

УДК 94(4-11)(=512.145)«14/16»(043.3)

КОРАН В ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ КАНЦЕЛЯРИИ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО

А. А. ЛЮБАЯ¹⁾

¹⁾Республиканский институт высшей школы,
ул. Московская, 15, 220007, г. Минск, Беларусь

Доказывается, что экземпляр Корана появился в Канцелярии Великого княжества Литовского не позднее начала XVI в. Отмечено, что он выполнял существенные ритуальные функции при заключении мирных договоров с Крымским ханством и при шертовании татарских послов. На основе того, что аналогичные процедуры существовали и в Великом княжестве Московском, проведен компаративный анализ и дополнены представления о роли Корана в дипломатическом протоколе Великого княжества Литовского. Обосновывается тезис о том, что сохранившиеся источники фиксируют экземпляр Корана при виленском дворе великого князя на 60 лет раньше, чем при дворе московского государя. Высказано предположение о том, что этот экземпляр имел непосредственное отношение к коранической переводческой традиции Восточной Европы XVI–XVII вв.

Ключевые слова: Коран; Канцелярия Великого княжества Литовского; татарские толмачи; традиция переводов и толкования Корана в Восточной Европе.

Образец цитирования:

Любая А. А. Каран у дыпламатычнай практыцы Канцелярыі Вялікага Княства Літоўскага // Часоп. Беларус. дзярж. ун-та. Гісторыя. 2018. № 1. С. 51–58.

For citation:

Liubaya A. A. The Koran in the diplomatic practice of the Chancellery of the Grand Duchy of Lithuania. *J. Belarus. State Univ. Hist.* 2018. No. 1. P. 51–58 (in Belarus.).

Автор:

Алёна Александровна Любая – кандидат исторических наук; заведующий кафедрой историко-культурного наследия Беларуси.

Author:

Aliona A. Liubaya, PhD (history); head of the department of the historical and cultural heritage of Belarus. liuby@list.ru

КАРАН У ДЫПЛАМАТЫЧНАЙ ПРАКТЫЦЫ КАНЦЫЛЯРЫІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

А. А. ЛЮБАЯ^{1*}

^{1*}Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, вул. Маскоўская, 15, 220007, г. Мінск, Беларусь

Даказваецца, што асобнік Карана з'явіўся ў Канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага не пазней чым у пачатку XVI ст. Адзначана, што ён выконваў істотныя рытуальныя функцыі пры заключэнні мірных дагавораў з Крымскім ханствам і пры шэргаванні татарскіх паслоў. На падставе таго, што аналагічныя працэдурныя існавалі і ў Вялікім Княстве Маскоўскім, праведзены кампаратывны аналіз і дапоўнены ўяленні пра ролю Карана ў дыпламатычным пратаколе Вялікага Княства Літоўскага. Зроблена выснова аб тым, што крыніцы фіксуюць асобнік Карана пры віленскім двары вялікага князя на 60 гадоў раней, чым пры двары маскоўскага ўладара. Выказана меркаванне аб тым, што гэты асобнік мог мець непасрэднае дачыненне да традыцыі перакладу Карана ва Усходняй Еўропе XVI–XVII стст.

Ключавыя словы: Каран; Канцылярыя Вялікага Княства Літоўскага; татарскія перакладчыкі; традыцыя перакладаў і тлумачэння Карана ва Усходняй Еўропе.

THE KORAN IN THE DIPLOMATIC PRACTICE OF THE CHANCELLERY OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

A. A. LIUBAYA^a

^aNational Institute for Higher Education, 15 Maskoŭskaja Street, Minsk 220007, Belarus

In the papers, the author proves that a copy of the Koran appeared in the Chancellery of the the Grand Duchy of Lithuania not later than the beginning of the XVI century. He performed significant ritual functions in concluding peace treaties with the Crimean Khanate and holding of the oath by the Tatar ambassadors. Similar procedures existed in the Grand Duchy of Moscow. The author draws a conclusion the surviving sources fix a copy of the Koran at the Vilnia Chancellery of the Grand Duke of Lithuania 60 years earlier than at the court of the Moscow sovereign. It can be argued that this specimen is directly related to the Koranic translation tradition of Eastern Europe of the XVI–XVII centuries.

Key words: The Koran; the Chancery of the Grand Duchy of Lithuania; the Tatar interpreters; the tradition of translation and interpretation of the Koran in Eastern Europe.

Пачатак ісламскай традыцыі на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага, у тым ліку пытанне з'яўлення тут першых асобнікаў Карана, – маладаследаваная навуковая праблема. У спецыяльнай літаратуры атрымалі пашырэнне неабгрунтаваныя высновы пра зараджэнне гэтай традыцыі ў першай палове XIV ст., падчас кіравання вялікага князя літоўскага Гедыміна [1, с. 6]. Беспадстаўнасць падобных меркаванняў вынікае хаця б з таго агульнавядомага факта, што іслам стаў афіцыйнай рэлігіяй у Залатой Ардзе толькі ў 1320 г. пры хане Узбеку і не адразу атрымаў шырокае распаўсюджанне сярод татар. Ды і сам факт іх перасялення ў Вялікае Княства Літоўскае ў прамежак часу з 1316 па 1341 г. не пацвярджаецца надзейнымі гістарычнымі крыніцамі. Пытанні пра тое, калі ўпершыню дакументальна фіксуецца наяўнасць асобных экзэмпляраў Карана на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага і з якой мэтай яны выкарыстоўваліся, застаюцца актуальнай навуковай праблемай.

Даследаванне каранічнай традыцыі Вялікага Княства Літоўскага ў папярэдні перыяд абмяжоўвалася галоўным чынам вывучэннем захаваных экзэмпляраў Карана XVII–XVIII стст., што

выкарыстоўваліся беларускімі татарамі. Гэтыя працы мелі пераважна тэксталагічны або філалагічны характар і непасрэдна да нашай тэмы не адносяцца. Нават у найноўшым абагульняючым даследаванні пра рэлігійнае жыццё татар Вялікага Княства Літоўскага ў раздзеле, прысвечаным каранічнай традыцыі, не разглядаецца, калі ў беларускіх татар з'яўляюцца асобнікі Карана [2, с. 132–137]. Праблема ўскладняецца спецыфікай наяўных крыніц. Асноўны інтарэс для нас уяўляюць знешнепалітычныя дакументы і матэрыялы справаводства з Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага (далей – Метрыка), але характар гэтых крыніц не дазваляе адназначна акрэсліць месца Карана ў дыпламатычным цырыманіяле. У сувязі з гэтым разам са спецыяльнымі гістарычнымі метадамі даследавання мы вымушаны асабліваю ўвагу надаць метаду пабудовы гістарычных паралелей, каб запоўніць лакуны ў наяўных крыніцах за кошт абгрунтаваных аналогій з падобнымі працэсамі, што адбываліся ў Рускай дзяржаве.

У лістах, адпраўленых з Канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага ў Крымскае ханства і іншыя татарскія краіны, ніколі ў адносінах да ісламу і му-

сультман не ўжываюцца тэрміны кшталту «поганьство», «вера поганьская» або «измаилитянин» праз негатыўную афарбоўку гэтых слоў. У іншых дакументах Метрыкі, якія датычацца ўнутраных спраў Вялікага Княства Літоўскага, а таксама ў беларускіх летапісах і хроніках XV–XVI стст. вызначэнні «поганін» і «измаилитянин» ужываюцца як сінонімы да слоў «татарын» або «мусульманін». Пры гэтым вынікі цэнтонна-парафразнага аналізу засведчылі, што ў беларускай летапіснай традыцыі падобныя тэрміны не мелі безумоўнай адмоўнай канатацыі [3, с. 78–79]. Але ў дадзеным выпадку істотным з’яўлялася не столькі тое, што ўкладвалі ў значэнні слоў дыпламаты вялікага князя, колькі тое, як сказанае ўспрымалі татарскія ханы, князі, мурзы і ўланы.

Павага, абумоўленая практычнай неабходнасцю рэгулярнай камунікацыі, праяўлялася значна шырэй, чым часам уяўляюць даследчыкі. Яна пранікала нават у сакральныя сферы, такім чынам разбураючы межы сярэднявечнага рэлігійнага дэ-тэрмінізму. У эпоху Сярэднявечча рытуал у сацыяльных практыках адыгрываў велізарнае значэнне, у тым ліку праз нязначнае распаўсюджанне пісьмовай культуры. Кожнае дзеянне – ад заключэння прыватнай дамовы да змены сацыяльнага статусу шляхам заключэння шлюбу, пасвячэння ў рыцары або прыняцця манаскіх абетаў – патрабавала замацавання праз рытуал. Сфера міжнародных адносін, напрыклад заключэнне мірных дамоў (ва ўзаемаадносінах паміж Вялікім Княствам Літоўскім, Вялікім Княствам Маскоўскім і татарскімі дзяржавамі падобныя дакументы называліся «докончание», або «шертъ» [4, р. 279–313]), таксама не была пазбаўлена рытуалізацыі.

Працэдура падпісання і замацавання мірных дамоў паміж Крымскім ханствам і Вялікім Княствам Літоўскім прадугледжвала асабістую прысягу хана, якая адбывалася ў прысутнасці паслоў вялікага князя літоўскага з выкарыстаннем Карана «на Божемъ имени и подлугъ веры нашею» [5, р. 386]. Крыніцы захавалі не толькі шматлікія згадкі пра такую прысягу на Каране [5, р. 392, 492, 586; 6, р. 238], але і яе змест [5, р. 293]. Вялікі князь літоўскі са свайго боку замацоўваў дамову прысягай на «Евангелии и на пророка Езуса, и Матки его Панъны Марьи» [5, р. 434; 4, р. 179]. Можна нават меркаваць, што дыпламатыя фарміравала культуру ўзаемнай павагі да сакральных тэкстаў – Карана і Евангелля – і замацоўвала пэўную тоеснасць іх статусу. У 1529 г. мурза Аўліяр, з крымскага роду Шырын, пісаў пра гэта вялікаму князю Жыгімонту Старому наступнае: «И люды, и тамъ до вас гонъцы перестали были ходити, в томъ дель балумутъных много стало, не ведаемъ, отъ Бога або от нас, за выступъ наш, бо и в книгах писано, и в наших, и в ваших ты ж слова есть (вылучана намі. – А. Л.)» [5, р. 492].

Але для канчатковага заключэння дамовы прысягі было мала. Татарскі пасол, які з’яўляўся

ў той момант увасабленнем хана, мусіў паўторна даць шэрць перад вялікім князем літоўскім. Такім чынам адбывалася трансляцыя дзеяння праз пра-сторы і час. Па сваім змесце гэта працэдура нагадвае сярэднявечны шлюб *per procurationem* (па дамоўленасці). Пры такой распаўсюджанай сярод еўрапейскіх манархаў форме вяселля давераная асоба нарачонага фармальна, але выконваючы ўсе абрады, уступала ў шлюб. Затым гэты чалавек прывозіў «папярэдную жонку» да свайго сеньёра і адбывалася новая цырымонія. Розніца заключаецца ў тым, што давераная асоба (у нашым выпадку – пасол) праводзіў рытуал пасля таго, як яго здзейсніў сам манарх.

Ужыванне Карана як атрыбута гэтай дыпламатычнай працэдуры не падлягае сумненню і пацвярджаецца дакументальна прысяжнымі лістамі вялікіх паслоў крымскіх ханаў, захаванымі сярод іншых дыпламатычных дакументаў Метрыкі. Адзін з самых ранніх падобных лістоў [7, р. 90; 4, р. 545–546] – прысяга пасла крымскага хана Менглі-Гірэя Цювікель Улана, прынесена ім у Вільні ў перыяд паміж 22 снежня 1506 г. і 7 студзеня 1507 г. Яна пачынаецца словамі: «Я, Тювикель влян, присягаю господаря моего, царя Менъди-кгиреевою душою на вышънего Бога и [на] тот святыи Куран» [8, р. 53–54; 2, р. 551–552].

Выраз «тот святыи Куран» адназначна сведчыць пра тое, што ў момант, калі пасол вымаўляў прысягу, побач з ім знаходзіўся асобнік святой для мусульман кнігі. З дакументаў першай паловы XVI ст. захаваліся яшчэ тры прысяжныя лісты крымскіх паслоў, у якіх згадваецца Каран: клятва пасла крымскага хана Мехмеда I Гірэя Аўліяра-мурзы, які прыбыў на Вальны сейм у Гародні ў лютым – сакавіку 1522 г. [5, р. 1187–1193; 4, р. 663], клятва Дзевеі-мурзы, пасла крымскага хана Сахіба I Гірэя, прынесена ў Вільні ў студзені 1535 г. [6, р. 250–251; 4, р. 689–690], і, нарэшце, прысяга Алігачы, пасла таго ж хана, прынесена ў Вільні ў першай палове 1541 г. [9, р. 94; 4, р. 729].

Наяўнасць Карана ў Канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага не з’яўляецца выключнай або дзіўнай з’явай. У Рускай дзяржаве Каран таксама выкарыстоўваўся для прывядзення да прысягі – *шертования* – татарскіх паслоў. У вопісе Пасольскага прыказа, складзеным пры Іване Грозным у 1560 г., разам з фармулярам шэртных граматаў («каковым шертным грамотам быти государевым с крымским царем») згадваецца «Куран татарский, на чом приводят татар к шерти» [10, с. 93; 11, с. 506]. Перад гэтым запісам адмыслова паведамляецца, што дзякан Пасольскага прыказа Пётр Рыгоравіч Совін браў гэты экзэмпляр у дыпламатычную місію да Івана Грознага: «78-го мая взял Куран ко государю Петр Григорьев» [10, с. 93]. Наяўнасць двух экзэмпляраў Карана ў дыпламатычных інстытуцыях, а таксама падабенства пасольскіх працэдур у Вялікім Княстве Літоўскім і Рускай дзяржа-

ве дае магчымасць запоўніць некаторыя моманты прысягі татарскіх паслоў, якія нельга аднавіць з выкарыстаннем матэрыялаў Метрыкі.

Уяўленні аб працэдуры прысягі мусульман у Рускай дзяржаве фарміруюцца пераважна на падставе досыць позніх дакументаў, датычных да ісламскіх вернікаў, што жылі на далучаных у XVI–XVIII стст. землях. У апошнія гады з’явілася некалькі публікацый на тэму прынясення прысягі, або шэрці, мусульманамі ў Рускай дзяржаве [11, с. 3–9; 12, с. 172–177; 13, с. 252–262; 14, с. 13–14]. Было выяўлена, што норма аб прывядзенні іншаверца да прысягі ў адпаведнасці з яго рэлігійнай прыналежнасцю заканадаўча была замацавана «сакавіцкім указам» 1625 г. [15, с. 123–124], а потым узноўлена ў тэксце Саборнага ўлажэння 1649 г.: «Так же будет и русской человек учнет искати на иноземце, а к вере доведетца приводити иноземца, и иноземцов к вере приводити по их вере в приказех же» [16, с. 173]. Прынясенне шэрці замацоўвала іншаземцаў у падданстве цара, а іх шэрцныя граматы неабходна разглядаць як помнікі адміністрацыйнага права [12, с. 172]. Канечне, прынясенне прысягі татарскім ханам (або паслом, які ўвасабляў волю хана) хрысціянскаму манарху – акт, які ляжыць у сферы міжнародных адносін, але сутнасна гэтыя дзеянні не павінны моцна адрознівацца.

Прывядзенне мусульман да прысягі ў Рускай дзяржаве было рэканструявана расійскім арыенталістам Дзмітрыем Арапавым [13, с. 252–262; 14, с. 13–14]. Паводле яго апісання, працэдура прысягі выглядала наступным чынам. Для клятвы быў неабходны асобнік Карана, створаны мусульманінам, для захавання рытуальнай чысціні. Чалавек, які прыносіў клятву, мусіў укленьчыць, а Каран у гэты момант размяшчаўся вышэй за пояс клятвадаўцы, таму кнігу клалі на спецыяльны столік, пакрыты зялёнай тканінай. Пажадана было, каб прысяга прыносілася ў мячэці або малельным доме, але дазвалялася рабіць гэта паўсюль, акрамя як у месцах неісламскага культу. Таксама была неабходнай прысутнасць тлумача (для праверкі дакладнасці тэксту прысягі) і духоўнай асобы. Клятвадаўца мусіў увесь час трымаць указальны і сярэдні пальцы правай рукі на Каране. У тэкст клятвы абавязкова ўводзілася забарона, якая таксама магла адлюстроўвацца ў пісьмовых тэкстах шэрцяў. З пункта гледжання мусульман невыкананне абавязкаў наклікала на чалавека незлічоныя кары. Мусульманіну забаранялася клясціся чым-небудзь, акрамя Алаха, яго імён і аtryбутаў [14, с. 13–14]. Па законах шарыяту найбольш дзейная мусульманская прысяга прыносіцца праз трохразовую згадку імя Бога [13, с. 252].

На жаль, крыніцы не дазваляюць цалкам рэканструяваць працэдуру прынясення шэрці татарскімі пасламі перад вялікімі князямі літоўскімі і высветліць яе адпаведнасць аналагічнай працэдуры

ў Рускай дзяржаве, але асобныя моманты ўсё ж такі можна выявіць.

Напрыклад, згадкі Карана ў тэкстах прысяжных граматаў татарскіх паслоў не з’яўляюцца выпадковымі: асобнік Карана быў абавязковым аtryбутам прынясення шэрці. Спачатку клятву на Каране даваў хан у прысутнасці паслоў Вялікага Княства Літоўскага, а потым ужо яго пасол у прысутнасці вялікага князя літоўскага і паноў радных. Безумоўна, пры гэтым прысутнічалі татарскія тлумачы з Канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага (для перакладу зместу прысягі) і, магчыма, татарскія пісары. Цікава, што сярод службовых асоб татарскага аддзела Канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага быў імам. Яго звалі князь Ібрагім ібн Цімер з роду князёў Юшынінскіх [17, с. 153–184]. Першы раз як імам – «мула» – ён згадваецца ў лісце крымскага хана Менглі-Гірэя да Жыгімонта Старога ад 1509 г. Але ён мог прысутнічаць пры прынясенні прысягі татарскім паслом Цювікелем у канцы 1506 або ў пачатку 1507 г., калі ў складзе пасольства Юрыя Зяноўевіча і Якуба Івашанцовіча князь Ібрагім выехаў у Крымскае ханства, каб афіцыйна зацвердзіць заключаную дамову [5, р. 56]. Тым больш ён мог засведчыць клятву крымскага Авліяра-мурзы ў лютым – сакавіку 1522 г.: акурат у гэты час вялікі князь літоўскі Жыгімонт Стары адарыў яго сваёй ласкай і замацаваў за князямі Юшынінскімі найвышэйшае месца сярод усіх татар Вялікага Княства Літоўскага [18, р. 169]. Такім чынам, прынамсі ў першай трэці XVI ст. існавала рэальная магчымасць зацвярджаць клятву татарскіх паслоў у адпаведнасці з традыцыямі: не толькі на Каране, але і ў прысутнасці імама, які адначасова мог выконваць функцыі сінхроннага перакладчыка.

Захаваныя тэксты прысягі нешматслоўныя. Усе яны пачынаюцца з імя асобы, якая прыносіла клятву: «Се я, Азбаба...», «Я, Тювикель Влян...», «Я, Овлияр мурза...», «Я, Алігача...» [7, р. 90; 3, р. 545–546, 551–552, 663, 689–690, 729; 8, р. 53–54; 5, р. 844–845; 6, р. 250–251; 9, р. 94]. Клятва прыносілася Богу, «каторыи уделалэ небо и землю», кляліся душой крымскага хана, які заключае дамову, душамаі яго князёў і ўланаў, а таксама самога пасла.

Цікава, што ніводны з захаваных тэкстаў клятвы татарскіх паслоў не ўтрымлівае трохкратнай клятвы імем Бога – «воллагі, біллагі і толлагі», што можна перакласці як «Богам, з Богам і праз Бога». Яна сама па сабе з’яўляецца сакральнай формулай і часта сустракаецца ў тэкстах шэрцных граматаў крымскіх ханаў, прычым татарскія пісары і тлумачы ў Канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага не перакладалі яе, а перадавалі гучанне фразы славянскімі літарамі (гл., напрыклад [4, р. 662]).

Фанетычны запіс татарскіх слоў прыводзіўся ў выключных выпадках. Найчасцей так адбывалася, калі татарскія тлумачы і пісары не маглі падабраць адпаведнае слова на беларускай мове. На-

прыклад, падобная сітуацыя здарылася ў 1522 г.: пры перакладзе ліста ад крымскага хана аб высакародным паходжанні князёў Юшынскіх тлумачам канцылярыі не хапіла слоў для перадачы цюркскага паняцця «оймак» (род, племя). Таму нават у пацвярдзальным лісце вялікага князя Жыгімонта Старога, у якім цытуецца ліст Мехмеда I Гірэя, яно проста запісана ў кірылічнай транслітарацыі [5, р. 80; 8, р. 73].

Такое здаралася вельмі рэдка, што сведчыць аб высокай кваліфікацыі асоб, служачых у той час у Канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага. Але дыскусія пра мову дакументаў, якія высылаліся з Крымскага ханства ў славянамоўныя дзяржавы (гл., напрыклад, [4, р. 229–240]) – Вялікае Княства Літоўскае, Рускую дзяржаву і Малдаўскае гаспадарства, – дадае аргументаў прыхільнікам канцэпцыі цюркскомоўных арыгіналаў. У іншым выпадку фанетычны запіс цюркізмаў пры дапамозе кірыліцы адбываўся са словамі сакральнага зместу. Адным з такіх паняццяў з’яўляецца вызначэнне «бересет» (перакладаецца з цюркскай мовы як «ураджайны», «добраславёны» або «слава Богу!») у словазлучэнні са словам «Куран» [4, р. 663], у тым ліку і ў дачыненні да асобніка, які ўжываўся для прывядзення да прысягі татарскіх паслоў. Відаць, у некаторых выпадках паняцце «бересет» не вельмі дакладна перакладалі словам «святы» [4, р. 551], а часам яно пакідалася без перакладу. У гэтым шэрагу трэба разглядаць і транслітарацыю сакральнай формулы «воллагі, біллагі і толлагі».

Пасля імя клятвадаўцы, звароту да Бога і пералічэння таго, чым менавіта чалавек клянецца, звычайна тлумачылася, у чым прыносіцца прысяга. Звычайна тут у самых агульных рысах прыводзіліся ўмовы шэртных грамат: «на непрыяцеля быць заодно», «помоцон быти», «шкоды не маеть чинити» і г. д. Цікава, што разам з гэтым абавязкова ўдакладнялася, што клятва прыносіцца на «обу паньств і на Корону і на Княства» [4, р. 663].

Адзінага прынятага тэксту клятвы не існавала. Гэта пацвярджаюць хаця б тыя чатыры прысяжныя лісты татарскіх паслоў, якія захаваліся ў складзе кнігі Метрыкі. Расійскія даследчыкі, у тым ліку І. Зайцаў, лічаць, што найбольш ранняй формай клятвы мусульман у Рускай дзяржаве з’яўляецца тэкст 91-га аята 16-й суры «Пчолы»: «Будзьце верныя завету з Алахам, які вы заключылі; не парушайце клятвы, пасля таго як вы іх змацавалі, бо вы зрабілі Алаха сваім Паручыцелем. Сапраўды Алах распавядае пра тое, што вы робіце»¹ [19, р. 4]. Такое меркаванне грунтуецца на адным з рукапісных асобнікаў Карана з калекцыі Расійскага дзяржаўнага архіва старажытных актаў, у якім змешчаны наступны тэкст: «В Куране на сей статье шертовать пристойно, а с той статьи перевод: Глава 15

О Пчеле именуемо[й] арапсю Аджиль. Все еще по Бозе обещаестея исполняйте, и ничтоже противо клятвы своея да сотворите. Убо Бога призвасте во свидетельство своего обещания, весть бо вся вами творимое» [20, с. 22]. Але, на наш погляд, гэта не сам тэкст прысягі, а толькі месца, на якім быў раскрыты Каран падчас працэдуры, бо клятва адбывалася над раскрытым асобнікам. У такім выпадку Каран мог быць адкрыты на любой суры, якая датычылася клятвы або дамовы з Богам. Напрыклад, на 5-й суры «Аль-Маіда» (Трапеза), 9-й суры «Ад-Тауба» (Раскаянне), 35-й суры «Фатыр» (Творца) і г. д. Ва ўсялякім выпадку прамога цытавання каранічных тэкстаў у захаваных прысягах крымскіх паслоў не выяўлена.

Асобнік Карана, які захоўваўся у Канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага меў значную ролю ў дыпламатычных працэдурах, звязаных з татарскім светам. Але, магчыма, з яго пачынаецца традыцыя ўсходнееўрапейскіх славянскіх перакладаў Карана, у тым ліку ў Расіі.

Нягледзячы на доўгую практыку выкарыстання Карана пры прывядзенні мусульман да прысягі, першыя спробы яго сістэмнага перакладу на рускую мову належаць Пятру I. У 1716 г. у свет выйшаў першы рускамоўны пераклад Карана. Для гэтай працы ананімны аўтар выкарыстаў пераклад кнігі з турэцкай на французскую мову, зроблены Андрэ дзю Рые ў сярэдзіне XVII ст. Гэты тэкст стаў асновай перакладу Карана на многія еўрапейскія мовы, але першы рускі варыянт быў не надта ўдалы: яго аўтар нават французскую мову ведаў недасканала [21, с. 88–89]. Як адзначыў І. Зайцаў, раннія спробы цара знайсці спрактыкаванага перакладчыка для гэтай справы не далі плёну. У якасці доказу ён прыводзіць дакумент ад 28 верасня 1698 г., у якім сцісла перадаецца змест справаздачы князя Барыса Аляксеевіча Галіцына Пятру I пра пераклад Карана нейкім «новокрещен, о котором он напред сего ему, великому государю докладывал, которой живет у него» [21, с. 89]. Пра вынікі гэтай справы паведамляецца наступнае: «...той турецкой книги Алкорана подлинно на словенской ярлык перевест не умеет и толку ее сказать не знает, потому что она писана высоким арапским языком. Да и в турках де многие люди тое книгу чтут, а толку ей не знают. И он новокрещен хотя и прочтет, тол[б]ко перевест не может» [21, с. 89]. Барыс Аляксеевіч Галіцын быў суддзёй (старшынёй) Прыказа Казанскага дварца, які ажыццяўляў адміністрацыйнае, судовае і фінансвае кіраванне паўднёва-ўсходнімі тэрыторыямі Рускай дзяржавы, у тым ліку Казанню, Сярэднім і Ніжнім Паволжам, а таксама Башкірыяй. Таму не дзіўна, што ў яго былі магчымасці займацца пошукам належных перакладчыкаў для працы з арыгінальнымі тэкстамі Карана.

¹Пераклад наш. – А. Л.

Але не толькі Барыс Аляксеевіч з роду Галіцкіх цікавіўся каранічнай традыцыяй. Яго стрыечны брат Васіль Васільевіч Галіцын у час рэгенцтва царэўны Соф’і ўзначальваў Пасольскі прыказ. Пасля таго як Пётр I стаў адзінаўласным манархам, Васіль Васільевіч трапіў у апалу, яго маёмасць была арыштавана. Захаваўся вопіс «князь Васильевыхъ и сына его князь Алексѣевыхъ всякихъ животовъ Голицыныхъ на ихъ московскомъ большомъ и на загородномъ дворехъ, что за Никитскими вороты». Сярод іншага ў гэтым дакуменце пазначана «книга в полдестъ, писаная, перевод с полского писма с печатные книги, глаголемой: Алкоран Махметов» коштам у «6 алтын і 4 деньги» [22, стб. 32].

Ёсць меркаванне, згодна з якім пераклад Карана на рускую мову, які фігуруе ў гэтым вопісе, мог быць зроблены Сцяпанам (Стэфанам) Фёдаравічам Чыжынскім, львоўскім шляхцічам, перакладчыкам з лацінскай, польскай і беларускай моў у Пасольскім прыказе. У верасні 1683 г. ён падаў чалавітную, дзе пералічыў свае поспехі на ніве перакладу: «...а ныне, государь, перевел я с латинского Эзопа книгу, да книгу полскую Алкоран, да часть книги полской Коньституции» [23, с. 44]. Расійскі даследчык Міхаіл Лукічаў выказаў меркаванне аб тым, што «в Посольский приказ был доставлен список с польского печатного издания Корана, с которым и работал Чижинский» [23, с. 44–45]. Але зусім не ясна, што за друкаваны польскамоўны Каран мог быць выкарыстаны для гэтай працы.

Да нядаўняга часу першым перакладчыкам тэксту Карана на польскую мову лічыўся Ян Мурза Тарак Бучацкі. Яго пераклад пабачыў свет ў 1858 г. [24, р. 28–29]. Аднак польскі гісторык Збігнеў Войцык даказаў, што ў аснове перакладу Яна Мурзы Тарак Бучацкага ляжаў пераклад Карана, зроблены для татар былой Рэчы Паспалітай у 1920–30-я гг. ксяндзом Ігнацыем Хлявінскім і Ігнацыем Дамейкам. Апошняя версія гэтага перакладу была адрэдагавана Іяхімам Лелявелем. У 1848 г. яна была выдадзена ў Познані, але наклад канфіскавалі прускія ўлады [25] (нядаўна абодва пераклады былі перавыдадзены польскім выдавецтвам «Armoryka» [26]).

Аднак сучасныя даследчыкі лічаць, што татары ў Вялікім Княстве Літоўскім мелі поўны пераклад Карана на польскую мову раней чым у XIX ст. Гэты пераклад быў зроблены з невядомай мовы, і яго фрагменты змяшчаюцца ў дастаткова позніх арабаграфічных рукапісах, найбольш раннія з якіх датуюцца канцом XVII ст.: Каран 1682 г. з Пскоўскага гісторыка-архітэктурнага і мастацкага музея-запаведніка (фрагменты польскамоўнага перакладу зроблены не раней за 1740 г.) [27, с. 213–214] і Тэфсір 1686 г., якая захоўваецца ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі¹. Філолагі дастат-

кова неакрэслена датуюць гэты пераклад з першай паловы XVI па пачатак (ці нават сярэдзіну) XVII ст. Аўтарам гэтага перакладу часам называюць імама мінскай мячэці Урыя ібн Ізмаіла, бо менавіта ён пазначаны як перакладчык у калафоне Тэфсіры 1686 г.

Таксама вядома, што пераклад Карана на польскую мову быў зроблены Пятром Старкоўскім, перакладчыкам з арабскай, турэцкай і персідскай моў, які працаваў у Канцылярыі караля польскага Уладзіслава IV [2, р. 135]. Ён сапраўды цікавіўся арыентальнай культурай: падарожнічаў па Блізкім Усходзе, наведваў Канстанцінопаль і Іерусалім. Аднак яго напаткала заўчасная смерць, і ён не паспеў апублікаваць свой пераклад. Рукапіс, імаверна, быў страчаны. Так пра гэта паведамляецца ў Гербоўніку Каспара Нясецкага: «Брат ваяводы Енджэя Пётр, абазнаны ў персідскай, турэцкай і арабскай мовах, пераклаў з арабскай на польскую мову Алькоран Турэцкі, але смерць перашкодзіла надрукаваць, памёр малады і халасты» (*Brat Jędrzeja wojewody Piotra, Perskiego, Tureckiego, Arabskiego języka dobrze wiadomy, zkąd przełożył był z Arabskiego na Polski język Alkoran Turecki, atoli śmierć przeszkodziła do druku, zszedł zaś młodo i beżenny* [28, s. 499]). Верагодным перакладчыкам Карана на польскую мову называюць і Казіміра Заерскага (*Kazimierz Zajerski*) [2, с. 135]. Вядомыя яго паэтычныя пераклады з турэцкай на польскую мову. З гэтай нагоды ён дастаткова часта згадваецца ў працах па гісторыі польскай літаратуры, але асноўныя звесткі пра яго вядомыя толькі з наблітацыйнага акта 1673 г., што згадваецца яшчэ Каспарам Нясецкім [29, с. 29]. Лічыцца, што ўсходнія мовы ён засвоіў у турэцкім палоне, а пасля вяртання ў Рэч Паспалітую працаваў у якасці перакладчыка турэцкай і крымскай дыпламатычнай дакументацыі ў Канцылярыі караля польскага [30]. Безумоўна, Казімір Заерскі быў здольны зрабіць пераклад Карана на польскую мову, але ніякіх доказаў таго, што ён гэта рабіў, няма.

Пераклады Карана на замежныя мовы ў XVII ст. можна назваць агульнаеўрапейскай тэндэнцыяй, выкліканай цікавасцю да ўсходняй палітыкі, найперш да Асманскай імперыі, і модай на арыенталізм. Як ужо раней адзначалася, першыя пераклады Карана былі зроблены праз пасрэдніцтва турэцкай мовы. Можна меркаваць, што ў аснове перакладу Пятра Старкоўскага, зыходзячы з нешматлікіх звестак пра яго жыццёвы шлях, таксама ляжаў турэцкі тэкст. Даць адназначны адказ на пытанне аб тым, ці мелі перакладчыкі Канцылярыі караля польскага нейкія ўяўленні пра традыцыі перакладу Карана ў беларускіх татар, на сённяшні момант не ўяўляецца магчымым. Але хутчэй за ўсё гэтыя плыні не перасякаліся, а пераклады польскіх інтэлектуалаў не маглі трапіць у Рускую дзяржаву

¹Мінскі Тасфір 1686 г. // Цэнтр. навук. б-ка імя Я. Коласа Нац. акад. навук Беларусі. Шыфр зах.: П16-18/Ср. 2 (Р. 214).

ў XVII–XVIII стст. Такім чынам, Сцяпан Чыжынскі, верагодней за ўсё, працаваў не з друкаваным, а з нейкім рукапісным асобнікам польскамоўнага Карана, створанага ў межах перакладчыцкай традыцыі беларуска-літоўскіх татар. А яна, у сваю чаргу, сягае да перакладчыкаў Канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага і таго экзэмпляра Карана, што імі зберагаўся.

Асобнік Карана з’явіўся ў Вялікім Княстве Літоўскім не пазней чым ў пачатку XVI ст. Ён выкон-

ваў істотныя рытуальныя функцыі пры заключэнні мірных дамоў з Крымскім ханствам і «шэртаванні» татарскіх паслоў. Аналагічныя працэдурны існавалі і ў Вялікім Княстве Маскоўскім. Але захаваныя крыніцы фіксуюць экзэмпляр Карана пры віленскім двары вялікага князя літоўскага на 60 гадоў раней, чым пры двары маскоўскага ўладара. Можна выказаць меркаванне аб тым, што гэты экзэмпляр мае непасрэдныя адносіны да каранічнай перакладчыцкай традыцыі Усходняй Еўропы XVI–XVII стст.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Канапацкая З. И.* Мечети татар Беларуси, Литвы и Польши: история и современность // Мечети в духовной культуре татарского народа (XVIII в. – 1917 г.) : материалы Всерос. науч.-практ. конф. (г. Казань, 25 апреля 2006 г.). Казань, 2006. С. 6–24.
2. *Konopacki A.* Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX w. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2010.
3. *Любая А. А.* Татарскі фактар ва ўзаемаадносінах дзяржаў Усходняй Еўропы ў канцы XV – першай трэці XVI ст. : дыс. канд. гіст. навук : 07.00.03. Мінск, 2009.
4. *Kołodziejczyk D.* The Crimean Khanate and Poland-Lithuania international diplomacy on the European periphery (15th–18th centuries). A study of peace treaties followed by annotated documents. Leiden ; Boston : Brill, 2011.
5. *Lithuanian Metrica = Литовская Метрика = Lietuvos Metrika.* Knyga Nr. 7 (1506–1539). Užrašymų knyga 7 / Parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius. Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
6. *Lithuanian Metrica = Литовская Метрика = Lietuvos Metrica.* Kn. 15 / parengė: Artūras Dubonis. Vilnius : Žara, 2002.
7. *Lithuanian Metrica = Литовская Метрика = Lietuvos Metrica.* Kn. 4. 1479–1491 / parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004.
8. *Lithuanian Metrica = Литовская Метрика = Lietuvos Metrika.* Kn. 8. 1499–1514. Užrašymų knyga 8 / parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995.
9. *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага.* Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28 (Копія канца XVI ст.) / падрыхт. В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. Менск : Athenaеum, 2000.
10. Государственный архив России XVI столетия: опыт реконструкции : в 3 ч. / подгот. текста и коммент. А. А. Зимина ; под ред. акад. Л. В. Черепнина. М. : Институт истории СССР, 1978. Ч. 1.
11. Государственный архив России XVI столетия: опыт реконструкции : в 3 ч. / подгот. текста и коммент. А. А. Зимина ; под ред. акад. Л. В. Черепнина. М. : Институт истории СССР, 1978. Ч. 3.
12. *Зайцев И. В.* Проблема удостоверения клятвенных обязательств мусульманина перед христианской властью в России XVI–XIX вв. // Отеч. история. 2008. Т. 12, №4. С. 3–9.
13. *Конев А. Ю.* Шертоприводные записи и присяги сибирских «иноземцев» конца XVI–XVII вв. // Вестн. археологии, антропологии и этнографии. 2005. № 6. С. 172–177.
14. *Арапов Д. Ю.* Присяга мусульман в российских законодательных актах и юридической литературе XIX века // Древнее право. 2002. № 2 (10). С. 252–262.
15. *Арапов Д. Ю.* Мусульманская присяга в русском дипломатическом церемониале в Средние века и Новое время // Репрезентация власти в посольском церемониале и дипломатический диалог в X – первой трети XVIII века. М., 2006. С. 13–14.
16. Законодательные акты Русского государства второй половины XVI – первой половины XVII века. Л. : Наука, 1987.
17. Соборное уложение 1649 года. М. : Издательство Московского университета, 1961.
18. *Любая А. А.* Князь Ибрагим бен Тимер из рода Юшинских // ALBA RUSCIA: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.). М., 2015. С. 153–184.
19. *Lithuanian Metrica = Литовская Метрика = Lietuvos Metrika.* Kn. Nr. 12 (1522–1529). Užrašymų knyga 12 / parengė D. Antanavičius, A. Baliulis. Vilnius : Žara, 2001.
20. Краткий каталог арабских рукописей и документов Российского государственного архива древних актов = Handlist of Arabic manuscripts and documents in Russian state archives of ancient acts / сост. Д. А. Морозов. М. : Археологический центр, 1996.
21. *Зайцев И. В.* Из истории перевода Корана на русский язык в XVI–XVII веках: первый перевод суры «Очищение веры» 1572 г. // Ислам в совр. мире. 2016. Т. 12, № 2. С. 81–92.
22. Розыские дела о Федоре Шакловитом и его сообщниках : в 4 т. Т. 4. СПб., 1893.
23. *Лукичев М. П.* Новые архивные документы о жизни и творчестве переводчика XVII века С. Ф. Нижинского // Исследования по источниковедению истории России (до 1917 г.) : сб. статей / отв. ред. В. А. Кучкин. М., 1997. С. 42–50.
24. *Pisarze muzulmańscy VII–XX w. : mały słownik.* Warszawa : Verbinum, 2003.
25. *Wójcik Z. Ignacy Domeyko: Litwa, Francja, Chile.* Wrocław : Polskie Towarzystwo Ludoznawcze ; Warszawa : Stowarzyszenie Wspólnota Polska, 1995.
26. *Księgarnia Armoryka [Electronic resource].* URL: <http://ksiegarnia-armoryka.pl/pl/searchquery/koran/1/full/5?url=koran> (date of access: 01.01.2017).
27. *Темчин С. Ю.* Польский перевод первой суры Корана по рукописям литовских татар: предварительная текстологическая оценка источников XVIII–XX веков // Тафсир татар Великого Княжества Литовского: теория и практика исследования. Торунь, 2015. С. 213–242.

28. Herbarz polski kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych : w 10 t. T. 8. [R–S]. Lipsk : Wydawnictwo Jana N. Bobrowicza, 1845.
29. Herbarz polski kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych : w 10 t. T. 10. [Z–Ż]. Lipsk : Wydawnictwo Jana N. Bobrowicza, 1845.
30. Boranowski B. Najdawniejsze polskie przekłady z literatury orientalnej. Łódź : Polonista, 1947.

References

1. Kanapackaya Z. I. [The mosques of the Tatars of Belarus, Lithuania and Poland: history and modernity]. In: *Mecheti v dukhovnoi kul'ture tatarskogo naroda (XVIII v. – 1917 g.)* [Mosques in the spiritual culture of the Tatar people (XVIII century – 1917)] : materials of the all-Russ. sci. and pract. conf. (Kazan, 25 April, 2006). Kazan, 2006. P. 6–24 (in Russ.).
2. Konopacki A. [Religious life of Tatars in the lands of the Grand Duchy of Lithuania in the XVI–XIX centuries]. Warsaw : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2010 (in Pol.).
3. Liubaya A. A. [Tatar factor in relations between Eastern European countries in the late XV – the first third of the XVI century] : thesis of diss. .... PhD (hist.) : 07.00.03. Minsk, 2009 (in Belarus.).
4. Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania international diplomacy on the European periphery (XV–XVIII centuries). A study of peace treaties followed by annotated documents. Leiden ; Boston : Brill, 2011.
5. Ilarienė I., Karalius L., Antanavičius D. (eds). Lithuanian Metrica. Book No. 7. 1506–1539. Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011 (in Engl., Russ., Lith., Old Belarus.).
6. Dubonis A. (ed.). Lithuanian Metrica. Book 15. Vilnius : Žara, 2002 (in Engl., Russ., Lith., Old Belarus.).
7. Anužytė L. (ed.). Lithuanian Metrica. Book 4. 1479–1491. Vilnius : Žara, 2004 (in Engl., Russ., Lith., Old Belarus.).
8. Baliulis A., Firkovičius R., Antanavičius D. (eds). Lithuanian Metrica. Book No. 8. 1499–1514. Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995 (in Engl., Russ., Lith., Old Belarus.).
9. Myanzhynski B., Svyazhynski V. (eds). [The Metric of the Grand Duchy of Lithuania]. Book No. 28. [1522–1552. Books of records (in copy the end of XVI century)]. Minsk : Athenaeum, 2000 (in Belarus.).
10. Cherepnin L. V. (ed.). [Russian State Archive of the XVI century: attempt of reconstruction] : in 3 parts. Moscow : Institute of History of the USSR, 1978. Part 1 (in Russ.).
11. Cherepnin L. V. (ed.). [Russian State Archive of the XVI century: attempt of reconstruction] : in 3 parts. Moscow : Institute of History of the USSR, 1978. Part 3 (in Russ.).
12. Zaitsev I. V. [The problem of the muslim oath confirmation before the Christian power in Russia in the XVI–XIX centuries]. *Natsional'naya istoriya* [National history]. 2008. Vol. 12, No. 4. P. 3–9 (in Russ.).
13. Konev A. Y. [Shert' records and oaths of Siberian «foreigners» at the end of the XVI–XVII centuries]. *Vestnik arkheologii, antropol. i etnogr.* [Newsl. of archeol., anthropol. and ethnogr.]. 2005. No. 6. P. 172–177 (in Russ.).
14. Arapov D. Y. [The oath of Muslims in the Russian legislative acts and legal literature of the XIX century]. *Drevnee pravo* [Anc. Law]. 2002. No. 2 (10). P. 252–262 (in Russ.).
15. Arapov D. Y. [The Muslim Oath in the Russian Diplomatic Ceremony in the Middle Ages and the New Times]. In: *Reprezentatsiya vlasti v posol'skom tseremoniale i diplomaticheskii dialog v X – pervoi treti XVIII veka* [Representation of power in the ambassadorial ceremonial and diplomatic dialogue in the X – first third of the XVIII century]. Moscow, 2006. P. 13–14 (in Russ.).
16. [Legislative acts of the Russian state of the second half of the XVI – first half of the XVII century]. Leningrad : Nauka, 1987 (in Russ.).
17. [The conciliar code, 1649]. Moscow : Publishing house of Moscow University, 1961 (in Russ.).
18. Liubaya A. A. [Prince Ibrahim bin Timer of the Yushinsky's prince clan]. In: *ALBA RUSCIA: beloruskie zemli na perekrestke kul'tur i tsivilizatsii (X–XVI vv.)* [ALBA RUSCIA: Belarusian lands at the crossroads of cultures and civilizations (X–XVI centuries)]. Moscow, 2015. P. 153–184 (in Russ.).
19. Antanavičius D., Baliulis A. (eds). Lithuanian Metrica. Book No. 12. 1522–1529. Vilnius : Žara, 2001 (in Engl., Russ., Lith., Old Belarus.).
20. Morozov D. A. (compil.). Handlist of Arabic manuscripts and documents in Russian state archives of ancient acts. Moscow : Arkheograficheskii tsentr, 1996 (in Russ.).
21. Zaitsev I. V. From the history of translation of the Quran into Russian in the XVI–XVII centuries: the first translation of Surah «Purification of Faith» 1572. *Islam v sovremennom mire* [Islam in the modern world]. 2016. Vol. 12, No. 2. P. 81–92 (in Russ.).
22. [Searching cases of Fyodor Shaklovitov and his accomplices] : in 4 vols. Vol. 4. Saint Petersburg, 1893 (in Russ.).
23. Lukichev M. P. [New archival documents on the life and work of a XVII century translator S. F. Nizhinskii]. In: *Issledovaniya po istochnikovedeniyu istorii Rossii (do 1917 g.)* [Studies on the source study of the history of Russia (before 1917)] : collect. of articles. Moscow, 1997. P. 42–50. (in Russ.).
24. [Muslim writers of the VII–XX centuries] : a small dict. Warszawa : Verbinum, 2003 (in Pol.).
25. Wójcik Z. [Ignacy Domeyko: Lithuania, France, Chile]. Wrocław : Polskie Towarzystwo Ludoznawcze ; Warszawa : Stowarzyszenie Wspólnota Polska, 1995 (in Pol.).
26. Bookshop Armoica. URL: <http://ksiegarnia-armoryka.pl/pl/searchquery/koran/1/full/5?url=koran> (date of access: 01.01.2017) (in Pol.).
27. Temchin S. Y. [Polish translation of the first Surah of the Quran from the manuscripts of the Lithuanian Tatars: preliminary textual assessment of the sources of the XVIII–XX centuries]. In: *Tafsir tatar Velikogo knyazhestva Litovskogo: teoriya i praktika issledovaniya* [Tafsir of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania: theory and practice of research]. Torun, 2015. P. 213–242 (in Russ.).
28. [Polish armorial of Kasper Niesiecki S. J. enlarged by additions of later authors, manuscripts, official proofs] : in 10 vols. Vol. 8. [R–S]. Lipsk : Wydawnictwo Jana N. Bobrowicza, 1841 (in Pol.).
29. [Polish armorial of Kasper Niesiecki S. J. enlarged by additions of later authors, manuscripts, official proofs] : in 10 vols. Vol. 10. [Z–Ż]. Lipsk : Wydawnictwo Jana N. Bobrowicza, 1845 (in Pol.).
30. Boranowski B. [The oldest Polish translations from oriental literature]. Łódź : Polonista, 1947 (in Pol.).